

ԿՐՈՆԱՓՈԽ ՀԱՄՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Մերգեյ Վարդանյան¹

Տարբեր դարերում այլևայլ պատճառներով մահմեդականություն ընդունած հայերի մասին քիչ է գրվել: Գիտնականները հաճախ շրջանցել են այդ թեման կամ բավարարվել միայն կրոնափոխության որոշ փաստեր արձանագրելով: Անշուշտ, սրանում մեծ էր Թուրքիայի իշխանությունների դերը, որոնց հաճո չէր իրենց հպատակների բռնի մահմեդականացման մասին նյութերի հրապարակումը: Կարևոր հանգամանք էր նաև հայ իրականության մեջ տիրող այն մտայնությունը, թե կրոնափոխներն այլևս հայ չեն: Նույնիսկ «Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս) թերթում քննարկվում էր այն հարցը, թե կաթոլիկ և բողոքական հայերին կարելի է հայ համարել: Ի պատասխան, հայ մեծանուն գրող Բաֆֆին 1880թ. «Մշակում» գրում է. «Երկրագնդի վրա թե՛ քաղաքակիրթ և թե՛ վայրենի ազգերի մեջ չկա և չի եղել մի ազգություն, որ մեկ եկեղեցու պատկաներ: ...«Մշակ» մեջ կարող են գրել որպես լուսավորչական, այնպես էլ կաթոլիկ, բողոքական, մահմեդական և հունադավան հայերը, նա ազգային օրգան է և ոչ՝ եկեղեցական: ...Մենք մեկ ազգի որդիներ ենք, մենք միևնույն ընտանիքի զավակներն ենք: ...Կաթոլիկությունը, բողոքականությունը և մինչև անգամ մահմեդականությունը չեն զրկում հային հայ լինելուց...»²:

Խորհրդային Միությունում բնակվող մահմեդական հայերի մասին ևս տասնամյակներ շարունակ քար լռություն էր պահպանվում: Ինչո՞ւ էին նրանք խոսում Համշենի բարբառով, ինչպե՞ս էին հայտնվել Ղազախստանի տափաստանային և Ղրդըզստանի լեռնային գյուղերում, ե՞րբ էին զատվել իրենց եղբայրներից՝ քրիստոնյա համշենահայերից, որոնց 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին ճակատագիրը նետել էր Սև ծովի հյուսիսային ափերը, որի հետևանքով Մեծ եղեռնից հետո Աբխազիայում և Սոչիի օկրուգում բնակվում էին հիմնականում Տրապիզոնի վիլայեթից գաղթած 43 հազար հայեր³:

¹ Բանասեր, «Ձայն համշենական» թերթի գլխավոր խմբագիր, «Համշեն» հայրենակցական-բարեգործական հ/կ փոխնախագահ:

² *Մելիքզադե*, Մինչև երբ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, թիվ 121, տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 11, Երևան, 1991, էջ 327, 329, 332:

³ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIV, Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика, (смотри отдел Грузии), Москва, 1929, с. 22, том V, Москва, 1928, с. 259:

Պատմական համառոտ ակնարկով փորձենք պատասխանել այս հարցերին:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Պողոս վրդ. Մեհերյանը, 1776թ. սեպտեմբերին լինելով Տրապիզոնի նահանգի Համշեն գավառի (այժմ՝ Թուրքիայի Ռիզեի նահանգի կազմում) Խնակ գյուղում, իր հուշագրության մեջ նշում է, որ Խնակում ապրում էին 200 տուն մահմեդական և 5-6 տուն քրիստոնյա հայեր¹: Նա տեղացիների օգնությամբ կարգի է բերում Խնակի եկեղեցին և պատարագ մատուցում, որին մասնակցում են նաև կրոնափոխ հայերը²: Ճորոխ գետի ափով Արդվին գնալիս Հ. Պողոս վրդ. Մեհերյանին հանդիպած գյուղերի բնակիչները նույնպես կրոնափոխ հայեր էին, որոնք նրան տուն են հրավիրում իրենց հիվանդների վրա Ավետարան կարդալու³:

Հ. Պ. Մեհերյանից տեղեկանում ենք նաև, որ 9-10-րդ դարերով թվագրվող հայերեն ամենահին Մաշտոցը ևս ձեռք է բերվել 1775-ին՝ Համշենում, 60 տարի առաջ կրոնափոխված մի ընտանիքից, որը յուրաքանչյուր շաբաթ երեկոյան կանթեղ էր վառում Մաշտոցի մոտ⁴:

Այն մասին, որ չնայած անլուր հալածանքներին, դեռ երկար տասնամյակներ համշենցիները, թեկուզև գաղտնաբար, փորձում էին պահպանել իրենց հավատքը, վկայում են նաև հետագայի ուսումնասիրողներն ու ճանապարհորդները:

Մխիթարյան միաբան Հայր Ղուկաս վրդ. Ինճիճյանը 1806-ին գրում է. «Բնակիչք երկրին յառաջագոյն հայ էին, այլ 'ի յելս ԺԷ դարուն և 'ի սկիզբն ԺԸ-երորդին՝ առհասարակ հանդերձ ամբողջ շրջակայ գիւղորէիւք դարձան 'ի տաճկութիւն սակս բռնութեան հարկապահանջութեան, բայց գտանին տակաւին 'ի նոսա և քրիստոնէայք, յորոց գիւղորէս կանգուն կան տակաւին եկեղեցի իւրեանց 'ի վաղուց մնացեալ, այլ չունին երէց 'ի հովուել, միայն քանի մի անգամ յամին գայ առ նոսա երէց Յեվդովիտ գեղջէ: Իսկ տաճիկք խօսին մինչեւ ցայժմ հայերէն, 'ի գործ ածեն 'ի գիւղորէս ինչ անուանս Կնքահայր եւ Կնքամայր, պահեն պահս, և զայլ ծէսս և օրէնս քրիստոնէական հաւատոց. յաճախեն յեկեղեցիս և այլն. ոմանք կէսկէս են հաւատովք, արտաքուստ միայն ցուցանելով զտաճկութիւն»⁵:

Հետաքրքրական է, որ Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճյանից ավելի քան մեկ դար

¹ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, թիվ 560, «Պատմութիւն վարուց Տեառն Հ. Պողոս վարդապետի Մեհերեան, շարագրեալ յիւրմէ 1811 Վենետիկ, ի վանս սրբոյն Ղազարու», էջ 161: Հ. Պողոս վրդ. Մեհերյանի հուշագրության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 2004թ. N3-ում տպագրված իմ «Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականացված հայերի մասին» հոդվածում:

² Նույն տեղում, էջ 168-169:

³ Նույն տեղում, էջ 170:

⁴ Հ.Բ. Սարգսեան, Հ.Գ. Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Գ, Վենետիկ, 1966, էջ 4-5, Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Դ, Վենետիկ, 1993, էջ ԺԹ:

⁵ Հայր Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 396:

անց ռուս ականավոր թուրքագետ Վ.Գորդլևսկին ևս հիշատակում է քրիստոնեությունը գաղտնաբար պահած այդ հայերին: 1913թ. լինելով Տրապիզոն քաղաքում՝ նա նյութեր է հավաքել հույն գաղտնի քրիստոնյաների մասին և իր հոդվածում ծանոթագրում է. «Ասում են, որ Ռիզեի սանջակում գաղտնի քրիստոնյաներ կան նաև հայերի մեջ»¹:

1815-19թթ. Սև ծովի առափնյակով ճանապարհորդելիս մեկ ուրիշ Մխիթարյան միաբան՝ Հ. Մինաս վրդ. Բժշկյանը ևս հանդիպել է կրոնափոխ համալսարանային. «Համալսարան կես-կես են. շատը դարձած են, բայց քրիստոնեության սովորությունը կը պահեն ժամոց և ողորմությունը պակաս չեն ըներ. գրեթե ամենքը վարդավառին և վերափոխման կերթան եկեղեցին մոմ կը վառեն և մատաղ կընեն իրենց պապերուն հոգուն համար. բոլորը հայերեն կը խօսին: Ասոնց մէկ մասը Խուռշունլի և Միւրմենե գնացին. Խուռշունլի գնացողները քրիստոնեայ մնացին»²: Իսկ Սյուրմենեի (Սև գետ, Կարա դերե) մասին նա գրում է. «Միւրմենեի բնակիչներն են աւագակաբարոյ, ամենքը հայէ և հոռմէ դարձած են, հայերը Համալսարան եկած են, մինչև հիմա հայերեն է իրենց մականունը և լեզուն, կան ծերեր, որ գիտեն քրիստոնեություն, կը պատուեն խաչը, և ծածուկ ողորմություն կուտան ժամերուն: Վերը քանի մի տուն քրիստոնեայ կայ: Հասարակօրէն վաթսունվեց գեղ կայ կըսեն հոս»³:

Մ.Բժշկյանը նշում է, որ Ռիզե նավահանգստային քաղաքում ևս քրիստոնյա հայեր էին ապրում. «Առաջ աճեմ հայեր շատ կային, որ Բոշի թաղը կը նստէին. ունէին փառաւոր եկեղեցի, ուր ճաշոց մի գրեր են, որ մայրաքաղաք կանուանէ այս քաղաքը»⁴: Նա եղել է նաև Խոփայում, Մաքրիյալում, որն անվանում է Մաքրագալա (այժմ՝ Քեմալիաշա), նաև Աջարիայի նշանավոր բերդավան Գոնիոյում (Կէօնէէ)⁵, բայց այդ բնակավայրերում համալսարաններ չի հիշատակում, ըստ երևույթին, այդ վայրերում կրոնափոխ համալսարաններն ավելի ուշ են բնակություն հաստատել:

Այնուհետև այս կողմերն են այցելել ամերիկացի բողոքական միսիոներներ Սմիթն ու Դուայթը, որոնք 1831թ. Լոնդոնում և 1833թ. Բոստոնում հրատարակած ճամփորդական նոթերում գրել են. «Հայերի մեջ նույնպես... մի զգալի մասը դավանում է մահմեդականություն: Շրջանը, որտեղ նրանք բնակվում էին... կոչվում է Համալսարան: Մեր գրուցակիցը՝ տրապիզոնցի մի կաթողիկէ հայ, ասաց, որ բնակչությունը մոտ 3-4 հազար հայ ընտանիք է, որոնք բնակվում են 70 կամ 80 գյուղերում: Մեծամասնությունը մահմեդականություն է ընդունել մոտ 200 տարի առաջ, բայց նրանք առ այսօր խոսում են հայերեն, և շատերի

¹ Академик В.А. Гордлевский, Избранные сочинения, История и культура, т. 3, Москва, 1962, с. 329.

² Մինաս վարդապետ Բժշկեան, Պատմություն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819, էջ 97:

³ Նույն տեղում, էջ 92-93:

⁴ Նույն տեղում, էջ 94:

⁵ Նույն տեղում, էջ 98:

կանայք ուրիշ լեզու չգիտեն»¹:

1843-1844թթ. Տրապիզոնի նահանգի ծովագարդ գավառների՝ Սև գետի (Կարա դերե կամ Սյուրմենե) և Համզենի աշխարհագրությանն ու բնակչության նիստուկացին է ծանոթացել Ենայի և Բեռլինի համալսարանների պրոֆեսոր Կարլ Կոխը և այդ մասին պատմել 1846թ. Վայմարում հրատարակած իր «Շրջագայություններ Արևելքում...» գրքում²:

Սև գետի կրոնափոխության մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում նաև Տեր Պողոս քին. Թումայանցի «Պոնտոսի հայերը» ուսումնասիրությունը, որը թեև գրվել է 1870-ին, բայց հրատարակվել է բավական ուշ՝ 1899-ին³:

Սև գետի և Համզենի կրոնափոխության սահմոկեցուցիչ դրվագներն է 1878թ. գրառել համշենահայ նշանավոր ազգագրագետ և բանահավաք Սարգիս Հայկունին, որոնք 1895թ. հրապարակվել են «Արարատ» ամսագրում⁴: Ըստ նրա, 1700-ական թվականներին Համզենում կար 8-10 հազար, իսկ Սև գետում՝ 5-6 հազար տուն հայություն, որոնք ընդամենը 4-5 քահանա ունեին⁵: Հայերը Տեր Կարապետի գլխավորությամբ հերոսաբար դիմադրում են նրանց բռնի կրոնափոխելու եկած թուրք ենիչերիներին, մոլլաներին ու խաժամուժին, բայց Տրապիզոնի վալիից օժանդակ գործ ստանալով՝ թուրքերն, ի վերջո, կոտորում են բազմաթիվ հայերի և ներխուժելով Թորոսոց գյուղի եկեղեցին՝ սպանում Տեր Կարապետին: Ժողովրդի մի մասը փախչում է, մյուսները նահատակվում են, իսկ մնացյալները ստիպված են լինում առերես կրոնափոխվել, որպեսզի գոնե երեխաների կյանքը փրկեն: Այսպես հրով ու սրով կրոնափոխվում են Սև գետի և Համզենի բազմաթիվ գյուղեր⁶: Տեր Կարապետի ընտանիքից փրկվածները բնակություն են հաստատում Տրապիզոնի գավառի Կալաֆկա գյուղում, ուր նրա որդին քահանա ձեռնադրվելով ուխտ է անում, որ իր սերունդը որդվոց որդի նույն՝ Տեր Կարապետ անունով քահանայություն անի և տարին

¹ *Eli Smith and H. G. O. Dwight*, *Missionary Researches in Armenia*, Boston, 1833, p. 325:

² *Dr. Karl Koch*, *Wanderungen im Oriente*, II, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Waimar, 1846, p. 1-40:

³ *Թումայանց Պ.*, Պոնտոսի հայերը. աշխարհագրական և քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, «Լուսնայ», Տփլիս, 1899, յուլիս, էջ 174-177:

⁴ *Հայկունի Սարգիս*, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր (Տրապիզոնի հայ-մահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները), «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895թ., N7, էջ 239-243, N8, էջ 293-297: Այնուհետև «Տեր Կարապետ քահանա Թորոսլեցի» վերնագրով տպագրվել է «Հայոց նոր վկաներ» ժողովածուի մեջ (Վաղարշապատ, 1903թ., էջ 702-709): Հայկունուց օգտվելով Հ.Աճառյանը վերապատմել է իր «Քննություն Համզենի բարբառի» գրքում, Երևան, 1947, էջ 5-8: *Саргис Айкуни*, *мученичество священника Владыки Карапета Торослиецы +1780, Новые армянские мученики (1155-1843)*, Ереван, 1998, с. 222-227. Տե՛ս նաև *Саргис Айкуни*, *Потерянные и забытые армяне (Армянские мусульманские села Трапезунда и их обычаи)*, «Զայն համշենական», ամսաթերթ, 2005, NN7-8:

⁵ *Հայկունի Սարգիս*, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր. (Տրապիզոնի հայ-մահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւնները), «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895թ., N 7, էջ 239-240:

⁶ Նույն տեղում, էջ 240-242:

մեկ անգամ ծպտյալ այցելի Սև գետում մնացած հայրենակիցներին¹: 1984թ. ՌԽՖՍՀ Կրասնոդարի երկրամասի Մայկոպ քաղաքի մոտակա հայաբնակ Պրոլետարսկի գյուղում հանդիպեցի Տրապիզոնի Կալաֆկա գյուղացի, 84-ամյա Մարգար Դուկասյանին, որի տան պատին փակցված էր 1906թ. իր պապի գործած մի կարպետը, որի վրա հյուսված էր. «Տեր Խորեն քահանա Տեր Կարապետի, ծնվ. 1831թ.»։ Տեր Խորենը գոհվել էր գաղթի ճամփաներին՝ 1915թ.։ Նրա թոռը՝ Մարգար Դուկասյանը, պատմեց Տեր Կարապետի և նրա հաջորդների մասին իր իմացած մի քանի պատմությունները, որոնք վկայում էին, թե հայրենասեր քահանաների հիշատակը պահպանվել է նույնիսկ այսօր անցած տարի անց²։

1840-ական թվականներին մի այլ ընտանիքից (Տավլաշյան) մեկը Տեր Կարապետ անունով քահանա ձեռնադրվելով՝ շարունակում է մեծ նախորդների գործը։ Նա ևս կյանքը վտանգելով այցելում է կրոնափոխների գյուղերը, ուր նրան էին սպասում հազարավոր հայեր, որոնց մի մասը, չնայած մահապատժի վտանգին, ցանկանում էր վերադառնալ նախնյաց հավատքին։ Նա փորձում է այդ գյուղերում հայկական դպրոցներ բանալ և այդ նպատակով քանիցս դիմում է Պոլսի հայ մեծահարուստներին³։ Տեր Կարապետ Տավլաշյանի գործունեության, ինչպես նաև Սև գետի կրոնափոխ համշենահայերի մասին խիստ հետաքրքրական նյութեր կան Տրապիզոնի առաջնորդական փոխանորդ Տեր Վահան ավ. քին. Խոյյանի անտիպ հուշագրությունում, որը երկար տարիների փնտրտուքից հետո 1995-ին հայտնաբերեցի Վաշինգտոնում՝ նրա որդու ընտանիքում, և պատրաստել եմ հրատարակության⁴։

Բայց մի թե իրենց կրոնափոխ եղբայրներին դարձի բերելու այլ փորձեր չեն եղել և միայն Տեր Կարապետի սերունդներն ու Տավլաշյանն են իրական քայլերի դիմել։ 1832թ. «*Тифлиссские ведомости*»⁵ -ում տպագրվել է Ախալցխայի

¹ Նույն տեղում, էջ 242: *Հայկունի Մ.*, Յուսեփիցի ազգատոհմ եւ տարօրինակ աւագակ Աբրիեօմ Տրապիզոնի հայ գիւղերու մէջ, 1795-1840, Վաղարշապատ, 1905, էջ 44-59:

² *Варданян С.*, Из истории исламизации Амшенских армян, «Ձայն համշենական», 2005, NN7-8:

³ *Հայկունի Մարգիս*, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր, էջ 242: Լազիստանի հայեր, «Մանկավարժանոց», Պետերբուրգ, 1887, N1, էջ 13-15:

⁴ Հուշագրությունից որոշ հատվածներ է տպագրել Յովակիմ Յովակիմեանը (Արշակունի) իր «Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի» (Բեյրութ, 1967, էջ 64-68) գրքում, բայց, ցավոք, չի ծանոթագրել, թե որտեղ է գտնվում բնագիրը։ Հայաստանի և սփյուռքի տարբեր արխիվներում տարիների որոնումներից հետո, վերջապես, 1995-ին այն հայտնաբերեցինք Վաշինգտոնում՝ Տեր Վահան ավագ քին. Խոյյանի որդու՝ Տեր Տիգրան ավ. քին. Խոյյանի այրու՝ տիկին Սիրարփի Խոյյանի մոտ, որի թույլտվությամբ էլ բնագիրը պատճենահանվեց։ Օգտվելով առիթից՝ ցուցաբերած աջակցության համար իմ խորին երախտագիտությունն եմ հայտնում Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Հյուսիսային Ամերիկայի Արևելյան թեմի առաջնորդ, բարձրաշնորհ Տեր Խաժակ արքեպիսկ. Պարսամյանին և Վաշինգտոնի հայոց հոգևոր հովիվ Տեր Վրթանես ավ. քին. Գալյաճյանին։ 2000թ., երբ Վաշինգտոնում այցելեցի տիկին Սիրարփին, արդեն հուշագրության բնագիրը չկար, ասաց, որ Ֆրանսիայում ապրող իրենց ազգականներից մեկն է տարել։

⁵ *Флуге*, Статистическое описание Ахалцихского пашалыка, «Тифлиссские ведомости», Тифлис, 1832, N5-6, с.112, 138:

փաշալըքում, Փոցխով գետի աջ ափին գտնվող հայկական Մբ. Մոզնեսի (*Св. Моисеи*) եկեղեցու մասին մի ավանդություն, ըստ որի՝ Մոզնեսին 300 տարի առաջ Պարսկաստանից հալածվելով բնակություն է հաստատել Տրապիզոնում, որտեղ որոշ մահմեդականների հավատափոխ է արել: Մահմեդականին քրիստոնյա դարձնելը, կամ ինչպես բնագրում է գրված, «за обращение некоторых Мусульман в Армянскую веру», մահապատժի արժանի հանցանք էր համարվում: Եվ միայն Տրապիզոնի հարուստ հայերի՝ փաշային տված հսկայական գումարների շնորհիվ է Մոզնեսին փրկվում ստույգ մահից: Հավանաբար, Մոզնեսին ոչ թե թուրքերի է քարոզել, ինչն անհամեմատ դժվար և վտանգավոր էր, այլ բռնի կրոնափոխված և, դեռևս, քրիստոնեությունից շատ չհեռացած հայերի է օգնել դարձի գալու: Միայն դրանով կարելի է բացատրել մեծահարուստ հայերի միջամտությունն ու հովանավորությունը, այլապես թուրքերի կրոնափոխողին օժանդակելը նրանց իսկ համար կարող էր շատ վատ վախճան ունենալ:

Տրապիզոնից հեռանալով՝ Մոզնեսին ապաստանում է Ախալցխայի մոտ, ուր տեղի հայերը նրա համար մի փոքրիկ եկեղեցի են կառուցում, որը և օտար ասպատակիչներից պաշտպանելիս զոհվում է: Տեղացիների համար նրա նահատակության վայրը դառնում է ուխտատեղի:

Այժմ դժվար է ասել, թե իրականում այս դեպքերը երբ են եղել. հիշատակվող 300 տարին, անշուշտ, դեպքերի հնությունն ուռճացնելու արդյունք է, ինչը հատուկ է ավանդություններին: Այն հրատարակվել է ռուսերեն, և պետք է ենթադրել, որ Մոզնեսի (*Моисеи*) անունը Երուսաղեմ ուխտ գնացած քրիստոնյա՝ մահտեսի անվան ռուսերեն աղավաղված ձևն է¹:

19-րդ դարի 70-ական թվականներից Օրդուի շրջանից քրիստոնյա համալսարանների մի մասը գաղթում է Նիկոմեդիայի (Իզմիր) վիլայեթ և հիմնում 9 գյուղ²: Նույն տարիներին Խոփայի շրջանից մահմեդական համալսարաններ ևս գաղթում են և Նիկոմեդիայի Ադա-Փազար կազայում, Քարասու նահիյեում, իրենց եղբայրակիցների հարևանությամբ հիմնում են Աչմա-բաշի գյուղը, որի բնակիչների մասին Մ.Գասապյանը 1913թ. գրում է. «այրերը կը խօսին հայերեն, իսկ մահմեդական հայ կիները մանաւանդ, բոլորովին կ'անգիտանան ուրիշ լեզուներ»³: Նրանք երկու գյուղ էլ հիմնում են Գասթեմունի վիլայեթի Տիզգճեի կազայի Ազչե-Շեհիր նահիյեում՝ Գարա-Թավուտ և Եէնիճէ: Այս վերջին գյուղից մեկ ժամ հեռավորության վրա իրենց առանձին թաղն են հիմնում նաև բաշ-համալսարանի կրոնափոխ թրքախոս հայերը⁴:

¹ Հայերենում Երուսաղեմ ուխտ գնացած քրիստոնյա՝ մահտեսի նշանակությամբ օգտագործվում են նաև մահդասի, մուղդասի, մուղեսի, մոդդասի ձևերը: Բառը ծագել է արաբերեն *mugdesi* բառից, տե՛ս Ռ. Ղազարյան, *Հ. Ավետիսյան*, Միջին հայերենի բառարան, հ. Բ. Երևան, 1992, էջ 100, 149, 160:

² Մինաս Գ. Գասապյան (*Ֆարհատ*), Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 81-100:

³ Նույն տեղում, էջ 144-145:

⁴ Նույն տեղում, էջ 145:

Քանի որ Տրապիզոնի նահանգի նավահանգիստները և հարակից տարածքները գտնվում էին Ռուսական կայսրության ռազմական հետաքրքրությունների շրջանակում, ապա ռուսական զինվորականները և զինականները մանրամասն ուսումնասիրում են Լազիստանի սանջակի աշխարհագրությունը՝ անդրադառնալով նաև երկրամասի բնակչության ծագումնաբանությանը: Ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեին՝ 1876թ., Թիֆլիսում լույս տեսան Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի փոխգնդապետ Կազբեկի ուսումնասիրությունները՝ նվիրված Լազիստանի սանջակին և հարակից տարածքներին¹:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կրոնափոխ համշենցիների բնակավայրերի մի մասն անցավ ռուսաց տիրապետության տակ: Տարածաշրջանին քաջաձանոթ, ծնունդով շավշեթցի, ուսուցիչ Հարություն Գաթենյանը մահմեդական համշենահայերի մասին 1883թ. «Մշակում» գրում է, որ նրանք «առհասարակ շատ տաքարին մարդիկ են. նրանց կանայքը չափազանց գործունեայ և տնտես են. ընտանեկան խօսակցութիւնները բոլորովին հայերէն լեզուով են կատարում. տաճկերէնը խօսում են ըստ հարկին: Նրանց խօսակցութիւնները մի որ և է հայ հեշտ չէ կարող հասկանալ, նրա համար որ սաստիկ շուտ ու կոկորդաձայն են խօսում: Նրանց ոճը թէև Խոտորջրի հայերի ոճին մի քիչ համաձայն է, սակայն խառն է շատ գրաբառ ու խորթ և գաւառական բառերով»²:

1887թ. «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունին ընթերցողներին հիշեցնում է, որ երբ «շատ տարի սրանից առաջ մենք այն միտքը յայտնեցինք, թէ Ռուսաստանից նուաճված Կարսի և մասամբ Բաթումի նահանգում բազմաթիւ են հայ-մահմեդականներ, որոնք բռնի կերպով ընդունեցին իսլամը թիրքաց տիրապետութեան տակ³, - մեզ ոչ ոք չէր ուզում հավատալ»⁴: Նա հայ հոգևորականներին կոչ է անում օգնել իրենց տարաբախտ հայրենակիցներին նախնյաց կրոնին վերադառնալու, մանավանդ որ նրանք արդեն քրիստոնյա պետության կազմում են: Թերթը հետագայում էլ է անդրադառնում մահմեդական հայերին⁵, բայց անարդյունք:

Կրոնափոխ համշենահայությունն ավելի բազմակողմանիորեն է ներկայացված «Նոր-դար» (Թիֆլիս) թերթում 1893թ. տպագրված «Տաճկացած հայեր» հոդվածում⁶: Պիրո ծածկանունով հանդես եկած երիտասարդ լրագրող

¹ Военно-статистический и стратегический очерки Лазистанского санджака, составленные Генерального Штаба подполковникомъ Казбеком. Тифлисъ, 1876, с. 27-28, Три месяца в Турецкой Грузии, Записки Кавказского отдела Императорского общества, кн. 10, вып. I, Тифлис, 1876, с. 1-140:

² Գաթենյան Զ., Նամակ Արդահանից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1883, 5 նոյեմբերի, N 168:

³ Արծրունին, հավանաբար, նկատի ունի Թուրքիայի հայերի տնտեսական վիճակի մասին 1879թ. Թիֆլիսում կարդացած իր զեկուցումը, որում նա մի փոքր անդրադարձել է նաև կրոնափոխ հայերին: Զեկուցումը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է Մոսկվայում՝ «Экономическое положение Турецких армян», Москва, 1880, с. 27:

⁴ Գ. Արծրունի, «Մահմեդական հայեր», «Մշակ», Թիֆլիս, 1887, 5 փետրվարի, թիվ 13:

⁵ Նամակ Թիւրքիայից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1890, 7 յուլիսի, թիւ 76:

⁶ Պիրո, Տաճկացած հայեր, «Նոր-դար» թերթ, Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21 (N227):

Արշակ Եղիգարյանը¹ Նովոչերկասկից ուղարկած իր հոդվածում գրում է, որ Նովոչերկասկում, Ռոստովում, Խարկովում, Օդեսայում, Վոլգայի ափամերձ քաղաքներում կան Ռիգեի «Հեմշին գաւառամասից» իսլամ ընդունած հայեր, «որոնք հաց են թխում, կերակուր եփում, և հիւրանոցներ ունին»: Հոդվածագիրը նշում է, որ «Տաճկացած հայերի ազգանունները նոյնպէս ցոյց են տալիս նրանց հայկական ծագումը, որպէս Կոստան օղլի, Յակոբ օղլի, Մուղդուսի օղլի, Ստեփան օղլի»: Ա.Եղիգարյանն անդրադառնում է նաև համշէնցիների Վարդավառը տոնելուն. նա գրում է. «Վարդավառին նրանք մատաղ են անում, գնում են ուխտ իրենց աւերակ վանքերը և եկեղեցիները: Շէյխ-ուլ իսլամը հրամայել էր, որ նրանք՝ Հեմշինի բնակիչները՝ Վարդավառը չտօնեն, բայց նրանք ասել են, որ, եթէ նրանց թնդանօթի բերանն անգամ կապելու լինեն, նրանք պէտք է տօնեն»: Ա.Եղիգարյանը նույնպէս վկայում է, որ 19-րդ դարի վերջին Համշէնի գավառի բնակիչները շարունակում էին խոսել հայերէն. «Մայրենի լեզուն էլ նրանք տակաւին չեն մոռացել, եւ եթէ յաճախ խօսում են թիւրքերէն, այն էլ կառավարութեան երկիւղից, բայց, այնուամենայնիւ, շատերը ե՛ւ գիտեն, ե՛ւ խօսում են հայերէն»:

1895թ. «Մուրճ» ամսագրում տպագրած իր «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնները» հոդվածում ազգագրագետ Սեյլանը, վիճարկելով Հայաստանի ազգաբնակչության թվաքանակի մասին օսմանյան կառավարության շինծու տեղեկագրերը, Արևմտյան Հայաստանում իր շրջագայությունների և ուսումնասիրությունների արդյունքների հիման վրա եզրակացնում է, որ եթէ կայսրությունը բարենորոգվի, ապա ահռելի քանակությամբ բռնի կրոնափոխվածներ կվերադառնան հայության գիրկը. «նոքա, որոց հայրերն ուրացած են Լալէների բռնութեամբ, նոքա՝ որ արտաքուստ թուրք, ներքուստ հայ, գլուխը ճերմակ, սիրտը վրիժառու, դրսից թուրք իմամ, ներսից քահանայ... անդիմակ պիտի դիմեն մօր գիրկը ու բերկրանքով տօնեն սրբազան առաւօտեան ցանկալի արեւածագը»²: Նա բերում է նաև կրոնափոխության մի շարք օրինակներ, այդ թվում՝ Տրապիզոնի վիլայեթին վերաբերող. «Ա. Կարնոյ վիլայեթ, Համշէնի – Նարմանի իշխան, մի ումն Քեշիշեանց, 17-երորդ դարի վերջերին, 8-10000 մարդով, ...Տրապիզոնի կուսակալ արիւնածարաւ Լալէ - փաշային ուրանում է:

Բ. Տրապիզոնի մասնում, Սիւրմէնէ և Օֆ գաւառակներում 38 կամ 40 մեծ ու փոքր գիւղեր, առաջնորդութեամբ իշխան Ալթունի, նոյն փաշայի ձեռք ուրանում են:

Գ. Բիզէ քաղաքն ու գիւղերը, առաջնորդութեամբ Կարապետ ամիրայի, որի ցեղը մինչեւ այսօր Կարապետ օղլու անունն է կրում, Լալէի գազանութիւններից զարհուրած՝ ուրանում է:

¹ Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 360, 598:

² Սեյլան, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնները, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1895, N 7, էջ 961:

...Արդ՝ այս անուններն, իբրև ֆակտ դնելով, շեշտում ենք, որ թուրք ազգի կէսն հայ է եղել անցեալում, իսկ ցանկագրւածներ և մոռացւածներ, ինձ անծանօթներ, որոց մասին հետոյից եմ լսած՝ ուրանալով հանդերձ չեն մոռացած իրենց նւիրական սուրբերին, հայերին, չեն խլւած հայերէնի բեկորները, մանաւանդ Բիգէ, Օֆ, Սիրմէնէ, ...Համշէն մինչեւ այսօր խօսում են հայերէն կամ կիսովին խառն...»¹: Սեյլանը համշէնցի կրօնափոխ հայերի մասին գրում է. «Այս թրքացած հայերի հետ տեսնւելով գտած եմ բոլորովին մեզ հետ կապւած, արտաքին մահմետականութիւնը սպանած չէ ներքին հային, նոքա հայ են՝ անւան բուն նշանակութեամբ, մեզ չափ մտածում են ազգի ապագայի մասին, մեզ չափ ցաւում, մեզ չափ հալածում են ֆանատիկոս թիրքից»²:

Հետաքրքրական է, որ Սեյլանը նույնիսկ «Լալէ» անունով վեպ է գրել, «որի մէջ հանդէս կը գան ոչ միայն աճառացի, շաւշեթցի, այլ եւ մեր համշէնցիները, որ մինչ այսօր խօսում են մայրենի լեզուով»³: Ցավոք, այս վեպի հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

Որ կրօնափոխ համշէնցիները 20-րդ դարի սկզբին էլ պահպանել էին ազգային ինքնության հիշողությունը, «Բազմավեպ» ամսագրում 1919թ. տպագրած իր «Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի»⁴ հոդվածում վկայում է Բ.Սարգիսյանը: Նա, որպէս «խօսուն օրինակ», վերապատմում է Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Տրապիզոնում եղած իրենց Միսիթարյաններից մեկի հաղորդածը. «Մեր միաբան Հայերէն մին... բարեկամանալով Համշէնցի ծեր իմամի մը հետ, օր մը, կ'ըսէ նա, երբ հայերէն եւ թրքերէն ինչ-ինչ բառերու ծագման մասին կը խօսէինք, Հայերը տաճիկներէն առած ըլլալու են, նա, այսինքն թրքացած իմամն, իսկոյն վրայ բերաւ. Ո՛չ, Փափագ էֆէնտի, տաճիկները մեզմէ առած են: Եւ այս ըսելով՝ կ'աւելցնէր սա, թէ իր պապերը հայ էին ազգաւ»⁵:

Վերոնշյալ հոդվածում Բ.Սարգիսյանն առաջարկում է, որ Թուրքիայի հայերի թվաքանակը որոշելիս տարբեր դարերում այլևայլ պատճառներով մահմեդականություն ընդունած հայերին ևս հաշվառեն, քանզի այդ կրօնափոխ հայությունը «ի վաղ ժամանակաց հետէ մինչեւ այսօր ծածկուած կը մնայ Թիրքին, Քուրդին եւ Լազին մէջ, մահմետականութեան կեղծ դիմակի ներքեւ: ...Սակայն օտարացած Հայն՝ ...ոչ միայն ունի իր հայ ծագումի գիտակցութիւնը, այլ եւ պապենական աւանդութիւնները կ'ապահէ տակաւին...»⁶:

20-րդ դարի սկզբին ռուսական գիտական մամուլում ևս հոդվածներ են

¹ Նույն տեղում, էջ 952-953:

² Նույն տեղում, էջ 957:

³ Մէլլան, Շաւշեթ- Իմերխէ, «Տարագ», Թիֆլիս, 1889, N32, էջ 752, տե՛ս Մէլլան, Նշմարներ, Երևան, 1999, էջ 28:

⁴ Սարգիսեան Բ., Վիճակագրական նոր տեսութիւն մը ի նպաստ անկախ Հայաստանի, «Բազմավեպ», 1919, N9, էջ 281-285, N10, էջ 293-299, N11, էջ 325-331:

⁵ Նույն տեղում, N11, էջ 329:

⁶ Նույն տեղում, N9, էջ 283-284:

տպագրվում, որոնցում հիշատակվում են նաև Խոփայի շրջանի կամ Բաթումի մոտակա գյուղերի կրոնափոխ համշենահայերը: 1904թ. Հակոբ Մեղավորյանը «Ճորոխի ավազանի ազգությունների զարգացման ազգագրական պայմանների հարցի մասին» փոքրածավալ հոդվածում լազերի, աջարների և Ճորոխի ավազանի մյուս բնակիչների շարքում որոշ դիտարկումներ է անում նաև կրոնափոխ համշենցիների մասին¹: Առավել ընդարձակ տեղեկություններ կան Է.Լիոզենի «Ռուսական Լազիստանի ավեր» պատմա-ուղեգրական ակնարկում²: Լազիստանի մասին 1910թ. ուղեգրություն է գրում Ն.Մառը, որում այլևայլ առիթներով հիշում է նաև կրոնափոխ համշենցիներին³:

Զթվարկելով 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրոնափոխ համշենցիներին նվիրված բոլոր հիշատակումները՝ առանձնացնենք 1917-1918թթ. Հ. Հակոբոս Տաշյանի գրած «Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր» անավարտ աշխատությունը⁴, որը երկար տարիներ անտիպ էր, և նրա «Հայ բնակչությունը Մեւ ծովէն մինչեւ Կարին»⁵ պատմա-ազգագրական ակնարկը, առանց որոնց անդրադառնալու դժվար է պատկերացնել կրոնափոխ համշենահայերին նվիրված որևէ լուրջ ուսումնասիրություն:

Գուցե ժամանակին, հատկապես Մեծ եղեռնին նախորդած տարիներին, որոշ հայ մտավորականներ նույնպես ուսումնասիրել են կրոնափոխ համշենահայերին, բայց այդ նյութերը կամ ոչնչացվել են, կամ էլ ննջում են ինչ-որ դիվաններում: Ցավոք, Մեծ եղեռնի ողբերգությունն ապրած, այնուհետև խորհրդային կարգերի հալածանքներին ենթակա հայ գիտնականները ևս քիչ են անդրադարձել Խորհրդային Միությունում բնակվող կրոնափոխ համշենահայերի խնդրին⁶: Դժբախտաբար, թուրքական իշխանությունների հսկող աչքի

¹ Мегаворьянц А.П., Къ вопросу объ этнографических условиях развития народностей Чорохского бассейна, Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества, т. 17, Тифлисъ, 1904, с. 366.

² Леоженъ Э., Берег Русского Лазистана, Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества, т. 18, 1905-1906, Тифлисъ, 1906, с. 141-171.

³ Март Н.Я., Изъ поездки въ Турецкий Лазистанъ (впечатления и наблюдения), Известия Императорской Академий Наукъ, С. Петербург, 1910, с. 608.

⁴ Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմա-տեղագրական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, հ. Ա, 1973, հ. Բ, 1980, հ. Գ, 1981:

⁵ Հ. Յակոբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Մեւ ծովէն մինչեւ Կարին, պատմա-ազգագրական ակնարկ մը, Վիեննա, 1921:

⁶ Խորհրդային Միությունում բնակվող կրոնափոխ համշենահայությունը հպանցիկ հիշվում է Լ.Ֆաչիկյանի «Էջեր համշինահայ պատմությունից» («Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1969, N2, էջ 140) հոդվածում: Ազգագրական արժեքավոր նյութերի հիման վրա է իր կրոնափոխ հայրենակիցներին ներկայացրել համշենցի բանահավաք և ազգագրագետ Բ.Թոռլաթյանը, տե՛ս «Համշենահայերի ազգագրությունը» («Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշար, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 29-35): Տե՛ս նաև՝ Թոռլաթյան Բ., Խոփացի համշենահայերը, «Մովսեսական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 8, էջ 28-29: Վարդանյան Մ., Համշենահայ փայտաշեն կառույցը (Հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ), «Գուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, N3, էջ 6-11: Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բ.Թոռլաթյանը, Երևան, 1986, էջ 90-92: Նույնի, Կրոնափոխ համշենահայերին պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ, Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված 1984-1985թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, Երևան, 1987, էջ 95-97: Նույնի, Համշենցի հայերի լարային նվագարանները, Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր, ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 1988, էջ 86-87: «Հայ համշենական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մ. Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Նույնի, Համշենահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67:

ու արգելքների հետևանքով սփյուռքահայ գիտնականները ևս չկարողացան այցելել և ուսումնասիրել Սև ծովի հարավարևելյան առափնյակի կրոնափոխ ազգակիցներին¹։ Դրանից չզրացան օգտվել որոշ օտար գիտնականներ. այսպես՝ թուրք պատմաբան Մ.Ռեզան այնքան է առաջ անցնում, որ Ռիզեի, Փազարի և Խոփայի շրջանների կրոնափոխ հայերի մասին գրում է, թե նրանք ծագում են խեթական թուրքերից, որ նրանք նախաիսլամական շրջանում թուրքերի կողմից ընդունված կրոնի պատճառով մի որոշ ժամանակ հայերեն են խոսել, սակայն, այնուհետև ընդունելով մահմեդականություն, վերադարձել են թրքության գիրկը, ստացել իրենց բուն ազգային դեմքը, թե իբր այդ ժողովուրդը թրքախոս է. թուրքերենից բացի այլ լեզու չգիտի²։ «Խեթական թուրքեր» արտահայտությունը համարելով ոչ գիտական՝ ասենք, որ Ռեզայի այն պնդումը, թե կրոնափոխ համշենահայությունը «թուրքերենից բացի այլ լեզու չգիտի», լիովին հերքում են հայ և օտար բանահավաքների գրառած հայերեն բանահյուսական նյութերը, ինչպես նաև վերջին տարիներս Թուրքիայում նկարահանված «Մօմի» ֆիլմը և կրոնափոխ համշենահայերի թողարկած խոսակավառակները, որոնցում կան նաև նրանց բարբառով խաղիկներ (մնիներ) և երգեր³։

Իսկ բաշ-համշենցիների լեզվում պահպանված մեծաթիվ հայերեն բառերի մասին են վկայում հոլանդացի գիտնական Ուվե Բլասինգի հրապարակած երկու մեծարժեք ուսումնասիրությունները⁴։

Թեև թուրք գիտնականները դեռևս չեն կարողանում ձերբազատվել պատմագիտությունը քաղաքական նկատառումներին զոհելու իրենց սովորույթից, բայց ուրախալի է, որ երբեմն գրքեր ու հոդվածներ են տպագրվում, որոնցում հիշատակվում են նաև Համշենի մասին պատմող հայկական աղբյուրները⁵։ Ցավոք, դրանք ներկայացվում են որոշ խեղաթյուրումներով և

¹ Պոնտոսի հայությանը նվիրված Յովակիմ Յովակիմեանի (Արշակունի) «Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի» (Բեյրութ, 1967) գրքում գրավոր աղբյուրների հիման վրա հեղինակը անդրադարձել է նաև կրոնափոխ համշենցիներին (էջ 56-71)։

² M. Rıza, Benlik ve Dilbirliğimiz, Ankara, 1982, s. 35-36.

³ Քազանցը Մ., Համշենյան զեփյուր, «Ակօ», Ստամբուլ, 2005, N 497։ Տ.Լոքմագյոզյանի թարգմանությամբ տե՛ս «Ձայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N3-4։ Խաչիկյան Հ., Եվս մի հրաշալի ձայնասկավառակ՝ «Vo-va», այսինքն՝ «Ո՛վ է», «Ձայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, N5-6։ Մահակյան Լ., Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի նկատմամբ բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները և ներկա իրադրությունը, «Երկիր» շաբաթաթերթ, 2006, սեպտեմբերի 8։ Նույնի, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման հետևանքները, «Ձայն համշենական», 2006, N9-10։ Նույնի, Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, «Ձայն համշենական», 2007, N 7-8, N9-10։ Sahakyan L., The Armenian Language as a Remembrance and Manifestation of the Islamized Hamshenians Ethnic Identity, «Armenian Folia Anglistika, International Journal of English Studies», 2007, N2, p162-173. Նույնի, Հայկական երգերը բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, Երևան, 2008, էջ 243-260։ Վարդանյան Մ., Մահմեդական համշենցիների բարբառով նոր երգ, «Ձայն համշենական», 2007, N9-10։

⁴ Uwe Bläsing, Armenisches Lehngut im Türkisch-Türkischen am Beispiel von Hemşin, Amsterdam, 1992. Uwe Bläsing, Armenisch-Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet, Amsterdam, 1995.

⁵ Sakaoglu M. Ali, Düden bugüne Hemşin, Karadeniz'den Bir Tarih, Ankara, 1990. Hâle Soysü, Kavimler Kاپısı-1, İstanbul, 1992.

միմիայն հերքելու միտումով, բայց ընթերցողները, թեկուզև այս ձևով, ծանոթանում են հայկական աղբյուրներին և տեղեկանում դրանց գոյության մասին: Ի վերջո, առանց հայկական նյութերի, Համշենի համակողմանի պատմությունը գրելու ցանկացած փորձ նախօրոք դատապարտված է:

Եվ միանգամայն անսպասելի էր, որ 1997թ. Ստամբուլում թուրքերեն թարգմանությամբ, առանձին գրքույկով լույս տեսավ համշենահայերի մասին ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի 1969թ. հրապարակած հոդվածը¹:

Ողջունելի է, որ վերջին տարիներին Թուրքիայում կրոնափոխ համշենահայությանը նվիրված մի քանի գրքեր են հրատարակել հենց իրենք՝ ծագումով համշենցի հեղինակները՝ Ադնան Գենչը², Ալիյե Ալթը³, Իբրահիմ Քարաջան⁴ և ուրիշներ:

1985թ. վրացի գիտնական Շաթե Բաժաշին, «Հյուսիսարևելյան Անատոլիայում բնակվող հեմշինները» հոդվածում քննադատելով թուրք հեղինակներին, որոնք «գիտակցաբար միակողմանի և կողմնակալությամբ են լուսաբանում ոչ թուրքական էթնիկական խմբերի հետ կապված հիմնահարցերը»⁵, ինքն է ընկնում մի այլ ծայրահեղության մեջ: Նա մերժում է նաև հայերեն սկզբնաղբյուրներն ու հայ գիտնականներին՝ հայտարարելով, որ «հայերեն լեզվով գոյություն ունեցող գրականությունը գիտականորեն հավաստի չենք համարում»⁶: Շ.Բաժաշին ծանոթագրություններում հիշելով «շատ հայ հեղինակների» վկայությունների հիման վրա գրված Բ.Թոռլաքյանի երեք հոդվածները՝ դրանք մերկապարանոց հայտարարում է «կողմնակալ»: Վրացի գիտնականին պետք է տեղեկացնենք, որ Բարունակ Թոռլաքյանը ծնունդով համշենահայ է, մի քանի տարի թուրք ջարդարարների դեմ կռվելուց հետո է ստիպված եղել լքել հայրենիքը, և նրա հոդվածները ոչ միայն պրպտող գիտնականի որոնումների, այլև, մեծավ մասամբ, անձնական փորձի, տեսածի ու լսածի արդյունք են, ինչով և խիստ արժեքավորվում են հատկապես նրա ազգագրական և բանահյուսական ուսումնասիրությունները:

Շաթե Բաժաշին, որպես զեղծարարության վառ օրինակ, բերում է Հայկական սովետական հանրագիտարանի 6-րդ հատորում տպագրված Լևոն Պետրոսյանի «Համշենցիներ» հոդվածը, քանի որ նրա գրականության ցանկի միակ հղումը՝ «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսում (1969, N2) տպագրված Լևոն Խաչիկյանի «Էջեր համշինահայ պատմությունից» հոդվածը, ըստ Բաժաշիի, իրականում գոյություն չունի: Իր այս գյուտը նա արել է՝

¹ Levon Haçikyan, Hemşin Gizemi, Hamşen Ermenileri Tarihinden Sayfalar, İstanbul, 1997.

² Adnan Genç, Çalışkan Kadınlar Ülkesi, Hemşin, İstanbul, 2005.

³ Aliye Alt, Tarihin ve Bugünün Aynasında Hemsin Ermenileri, İstanbul, 2006.

⁴ İbrahim Karaca, Hemşin, Tarih, Dil Gelenek ve Görenekler, İstanbul, 2006.

⁵ Բաժաշի Շաթե, Հյուսիսարևելյան Անատոլիայում բնակվող հեմշինները, «Մնաթորի», Թբիլիսի, 1985, N12, էջ 159 (վրացերեն):

⁶ Նույն տեղում, էջ 162:

թերթելով... «Պատմա-բանասիրական հանդեսը» և ինքն իր համար բացահայտել, որ «ոչ միայն այս, այլև այս հանդեսի որևէ այլ համարում հոդվածը գոյություն չունի»: Մնում է ցանկալ, որ հարգարժան հեղինակը «Բանբեր Երևանի համալսարանին» այսուհետև չշփոթի «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հետ՝ դրանով անհարմար կացության մեջ չգցի և՛ իրեն, և՛ «Մնաթոքի» ամսագրի ընթերցողներին: Ի դեպ, հենց այդ, ըստ Բաժաշիի, գոյություն չունեցող հոդվածն է որպես առաջաբան, որոշ կրճատումներով, վերահրատարակվել Բ.Թռվաքյանի «Համշենահայերի ազգագրությունը» (Երևան, 1981) գրքում, նաև, ինչպես նշեցինք, 1997-ին թարգմանաբար հրատարակվել թուրքերեն:

Հետաքրքիր է նաև այն, որ Ծաթե Բաժաշին կրոնափոխ համշենահայերի հայկական ծագումը հաստատող վրացի և այլազգի հետազոտողներին քաղվածաբար ներկայացնելուց հետո անսպասելիորեն եզրակացնում է, թե «Հեմշինում բնակչության կեսից ավելին լազերից է բաղկացած, իսկ մնացած մասը խառնուրդ զանգված է: Նրանց էթնոգենեզում գլխավոր դեր է խաղացել հայ լուսավորչական եկեղեցին, որին, ինչպես երևում է, միացել է լազերի որոշակի մասը»¹: Նա իր վարկածի հիմնական կռվաններն է համարում վրացի հայագետ Իվանե Շիլակաձեի Աբխազիայի քրիստոնյա համշենահայերի բարբառի ուսումնասիրության հիման վրա հրատարակած երկու հոդվածները², որոնց հղելով՝ Բաժաշին հայտարարում է, թե համշենցիների լեզուն լի է լազերենից փոխառյալ քերականական և բառային ձևերով: Իրականում, Շիլակաձեն ընդամենը ենթադրում է, թե Համշենի բարբառի 5 բառ լազերենից է փոխառյալ և եզրակացնում, որ դա հարևանությամբ ապրող երկու ժողովուրդների համար բնական երևույթ է:

Ինչպես նշեցինք, մեծ էր կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենցիների թիվը նաև Համշենին հարակից Խոփայի գավառում: 1878թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով Ռուսաստանին անցավ Խոփայից հյուսիս ընկած հատվածը, որում կային համշենաբնակ գյուղեր: Այդ տարածքները մտան Բաթումի օկրուգի մեջ: Համշենցիների գյուղերն իրարից սահմանագատվեցին 1921թ. մարտի 16-ին ՌԽՖՍՀ-ի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով, ըստ որի՝ սահմանից այս կողմ մնացին Քըզըլ-Թոփրաքը, Ճառնալը, Գոնիոն, Կորիաթը, Ավքան (Ավգյան) և Սարփը, որոնցում բնակվում էին նաև կրոնափոխ համշենցիներ: Այդ բնակավայրերը նույն թվականին մտան վերոհիշյալ պայմանագրով ստեղծված Աջարիստանի (Աջարիայի) Ինքնավար Հանրապետության կազմի մեջ:

¹ Նույն տեղում, էջ 160:

² Շիլակաձե Ի., Նա մասնիկը ճաներենում և նա մասնիկը Համշենի բարբառում, Թբիլիսիի համալսարանի աշխատություններ, հ. 43, Թբիլիսի, 1951 (վրացերեն): Նույնի, Հայ-վրացական լեզվական հանդիպումներ (լազերենի և Համշենի բարբառի առնչությունները), Արևելյան բանասիրություն, Թբիլիսի, 1983, N 5, էջ 32-39 (վրացերեն):

Ըստ 1926թ. դեկտեմբերի 17-ի համամիութենական մարդահամարի՝ Աջարիայում բնակվող 10.476 հայերից¹ բացի, գյուղական վայրերում ապրում էր 625 (329 արական և 296 իգական) հայախոս կրոնափոխ համշենցի հայ՝ *хемшин* (*Khemchines*)² և 19 (12 արական և 7 իգական) օտարահպատակ *хемшин*³, իսկ Հայաստանում հաշվառվել է 2 արական (*хемшин*) (համշենցի)⁴: Ազգությունների լեզուներին նվիրված հարցմանն ի պատասխան՝ նրանք իրենց մայրենի լեզուն համարել են հայերենը⁵:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1944 թվականին, երբ բազմաթիվ կրոնափոխ համշենահայեր ռազմաճակատում էին, ԽՍՀՄ Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ստալինի՝ հուլիսի 31-ին ստորագրած թիվ 6279 «խիստ գաղտնի» որոշմամբ Աջարիայի 1385 «хемшин»-ները, այնտեղ բնակվող թուրքերի և քրդերի հետ արքայություն են Ղրղըզստան և Ղազախստան⁶: Ապրանքատար գնացքներով 17 օր տևած «ճանապարհորդության» ընթացքում նրանք շատ զոհեր են տալիս: Չեն արքայություն միայն մի քանի ընտանիքներ, որոնք ապրում էին Բաթումում: Այսպես, իրարից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու սփռված այս տարաբախտ հայերը գրկվում են բոլոր իրավունքներից: Առանց զինվորական պարետի թույլտվության գյուղերից դուրս գալը համարվում էր հանցագործություն, ամուսնություններն իսկ կատարվում էին պարետի թույլտվությամբ: Ըստ Վ.Ջենսկովի՝ 1953թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հատուկ բնակավայրերում կար 1.397 «спецпоселенец» խեմշիլ, այդ թվում՝ Ղրղըզստանում՝ 973, Ղազախստանում՝ 422 և Ուզբեկստանում՝ 2 «хемшил»⁷: Միայն Ստալինի մահից հետո են նրանք իրավունք ստանում անձնագիր ունենալ, բայց ազգությունը նշող կետում հայի փոխարեն գրվում է «խեմշիլ», երբեմն էլ՝ «թուրք», այն պատճառաբանությամբ, որ հայերը քրիստոնյա են, իսկ նրանք՝ մահմեդական:

Ղրղըզստանի Օշի և Ղազախստանի Ջամբուլի մարզերում կան նաև բազմաթիվ արքայալ քրդեր, որոնց մի մասը մյուսներից տարբերվելու համար իրեն կոչում է «համշենցի քուրդ»: Նրանք թրքախոս են և, ինչպես իրենք ու կրոնափոխ համշենահայերն են վկայում, դեռևս մի քանի տասնամյակ առաջ այդ «համշենցի քրդերի» մեծահասակները խոսում էին հայերեն ու ասում էին,

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года, Том XIV, ЗСФСР (см. Отдел ССР Грузия), Москва, 1929, с.26:

² Նույն տեղում, էջ 16, 21, 26, 28:

³ Նույն տեղում, էջ 39:

⁴ Նույն տեղում, см. Отдел ССР Армения, с. 7, 9, տե՛ս նաև «1926թ. Համամիութենական մարդահամար, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն, բաժին 1», Թիֆլիս, 1929, էջ 7, 9:

⁵ Всесоюзная перепись..., см. Отдел Пояснительные замечания к XIV тому, с. V, տե՛ս նաև «Համամիութենական մարդահամար...», էջ 52:

⁶ Бугай Н.Ф., Гонов А.М., Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы), Москва, 1998, с.213-214.

⁷ «Аргументы и факты», 1989, N 39 (30.09-6.10): Земсков В.Н., Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960, Москва, 2005, с.213-215.

որ ծագումով համշենցի հայ են: Նրանք ևս 1944-ին են արտոլվել Աջարիայից, որտեղ 1926թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ապրում էր 3295 քուրդ¹: Ցավոք, ըստ հարցման աղյուսակի հնարավորությունների՝ հարցվողի պատասխանի տարբերակները խիստ սահմանափակ էին: Նրանք կարող էին նշել կամ էթնիկ անվանման լեզուն, կամ վրացերենը, կամ ռուսերենը, կամ այլ լեզու՝ առանց անվան նշումի: Քուրդ համարվող այս 3295 անձանցից 273 արական և 249 իգական սեռի հարցվողները քրդերենը (նաև վրացերենն ու ռուսերենը) իրենց մայրենի լեզու չեն համարել: Թե որն է նրանց մայրենի լեզուն, աղյուսակում չի նշվում: Քուրդ համարվող, բայց քրդերեն չիմացող և այն որպես օտար լեզու ընկալող այս տղամարդկանց (273) և կանանց (249) թվի համամասնությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ տվյալ պարագայում գործ ունենք մի ամբողջական համայնքի հետ: Կարծում ենք, որ այս թվերը վերաբերում են հենց «համշենցի քուրդ» կոչվող, նախկինում հայախոս, այժմ թրքախոս դարձածներին:

Այն, որ համշենցի կրոնափոխ հայերի մի հատվածին երբեմն շփոթել են քրդերի հետ, վաղուց է հայտնի: Պատճառը, երևի, համշենահայերի մի մասի հիմնականում խաշնարածությամբ զբաղվելն է եղել, բայց, հավանաբար, կային նաև այլ պատճառներ, որոնք, ցավոք, չեն ուսումնասիրվել: Է.Լ.Խոզենը, շրջագայելով Բաթումի նահանգում, 1905թ. գրում է, որ ամբողջ Արդվինի շրջանում համշենցի կրոնափոխ հայերին քրդերի տեղ են դնում և զարմանում են, որ նրանք խոսում են հայերեն. «Իսկապես, հակառակ բաշ-համշենցիների, նրանք պահպանել են իրենց նախնյաց լեզուն, ինչից չեն հրաժարվում: Նրանք ինձ պատմում էին, որ ինչ-որ ժամանակ եղել են քրիստոնյաներ...»²:

Զթվարկելով կրոնափոխ համշենահայերին այս կամ այն կերպ անդրադարձած բոլոր հեղինակներին՝ նշենք, որ նրանց մասին հիշատակումներ կան նաև գիտական տեղեկատու հրատարակություններում. այսպես, Խորհրդային մեծ հանրագիտարանի 1957թ. տպագրված 46-րդ հատորում «Хемшины» հոդվածում նրանք դիտվում են 18-րդ դարի սկզբին մահմեդականություն ընդունած հայեր³, Գ.Շպաժնիկովի 1976թ. լույս տեսած «Արևմտյան Ասիայի երկրների կրոնը» գրքում հայերին նվիրված մասում առանձնացվում են «խեմշիլները»՝ որպես «հայերի հետաքրքրական կրոնական համայնք»⁴, իսկ Ս.Բրուկը 1986թ. հրատարակած իր «Աշխարհի բնակչությունը» գրքում նրանց անվանում է «յուրահատուկ հայկական ազգագրական խումբ»⁵:

Հետաքրքիր է, որ Թուրքիայի Կայսերի (Կեսարիա), Մալաթիա և Էլազըզ (Խարբերդ) քաղաքների համալսարանների գիտնականները ևս, Ազգային ան-

¹ Всесоюзная перепись ... , отдел Грузия, с. 26:

² Лиюзень Э., նշվ. աշխ., էջ 169:

³ Большая Советская энциклопедия, т. 46, М., 1957, с.118.

⁴ Шпажников Г.А., Религия стран западной Азии (Справочник), Москва, 1976, с. 266.

⁵ Брук С.И., Население мира. Этнографический справочник, Москва, 1986, с. 434.

վտանգության խորհրդի հանձնարարությամբ, ուսումնասիրելով Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններին, 2000թ. իրենց կազմած զեկուցագրում, մյուս ազգային փոքրամասնությունների՝ հայերի, քրդերի, արաբների, լազերի կողքին նշում են Ռիզեի և Արդվիհի նահանգների 13 հազար համշենցիներին¹: Սրանով, փաստորեն, թուրքերը հենց իրենք են հերքում համշենցիների թուրքական ծագման ստահող վարկածը և, ըստ վիճակագրական տվյալների հրապարակման թուրքական ավանդույթների, որպես ազգային փոքրամասնություն, նվազեցնում նրանց թիվը: Այնինչ, իմ մոտավոր հաշվումներով, միայն Արդվիհի նահանգի Խոփայի գավառի 32.209 (2007թ.) բնակչության շուրջ 20.000-ը համշենցի է, համարյա 2.000 կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենցիներ են բնակվում նաև հարևան Բորչկայի գավառում: Եթե Ռիզեի նահանգի համշենցիներին էլ գումարենք, ապա ընդհանուր թիվը 13.000-ը շատ կգերազանցի:

Կրոնափոխ համշենահայերի պատմությունը, բարբառը, ազգագրությունն ու բանահյուսությունն ուսումնասիրելու նպատակով 1984 և 1987թթ. եղել են Ղրդըզստանում, Ղազախստանում, Ուզբեկստանում և Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում²: Նրանց որոշ պատվիրակներ էլ Հայաստանում բնակություն հաստատելու հնարավորություններին ծանոթանալու համար 1984-ին և 1988-ին հյուրընկալվել են Երևանում:

Կրոնափոխ համշենահայերն ապրում են փոքր խմբերով, տեղացիների հետ խառը տարաբնակմամբ: Անկախ գյուղերի հեռավորությունից՝ համախմբված են. թե՛ ուրախության, թե՛ տխրության պահերին միասին են: Հիմնականում զբաղվում են երկրագործությամբ և անասնապահությամբ, մասնավորապես՝ խաշնարածությամբ:

¹ Etnik rapor Malatya dosyasından çıktı, "Agos", İstanbul, 2008, Haziran 13 (N 637):

² Վարդանյան Մ., Համշենահայ փայտաշեն կառույցը (Հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ), «Գուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, N3, էջ 6-11: Նույնի, Կրոնափոխ համշենահայերին պատմա-ազգագրորեն ներկայացնելու փորձ. Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված 1984-1985թթ. ազգագրական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հանրագումարին, Երևան, 1987, էջ 95-97: Նույնի, Համշենցի հայերի լարային նվագարանները, Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր, ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 1988, էջ 86-87: «Ձայն համշենական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մ. Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Նույնի, Համշենահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, 1986-1988թթ. ազգաբնական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67: Նույնի, Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4: Նույնի, Համշենի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամե», 1993, N4, էջ 12-13: Նույնի, Նախկին Խորհրդային Միությունում բնակվող մահմեդական հայերը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1996, թիվ 1-4, էջ 189-200: Նույնի, Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից, «Իրան-Նամե», 1998, N1-3, էջ 2-11: Նույնի, Армяне-мусульмане, Россия-Армения-Иран: диалог цивилизации, Кавказский центр иранистики, доклады и тезисы докладов международной конференции, Ереван, 1999, с. 29-30. Նույնի, Մահմեդական համշենահայերը՝ Մեծ եղեռնի վկաներ, «Ձայն համշենական», 2006, N 3-4: Նույնի, Մահմեդական համշենահայերը՝ Մեծ եղեռնի վկաներ, «Եզերք» ամսագիր, 2007, N 2, էջ 40-43:

Աքսորից հետո զգալի փոփոխություններ է կրել համշենահայերի տնաշինությունը¹: Ղազախաստանում տափաստանային տեղանքի և անտառների բացակայության պատճառով տները կառուցվում են աղյուսից, մեկհարկանի: Հում աղյուսով են կառուցվում գոմը, ամառային խոհանոցը, ամբարը, բաղնիքը և այլն: Բակում պատվավոր տեղ ունեն սավքին² և ցցաշեն փուռը, հազվադեպ՝ երկանիվ շարժական փուռը:

Ի տարբերություն Ղազախաստանի, Ղրդըզստանը լեռնային և համեմատաբար անտառներով հարուստ հանրապետություն է: Այդ գործոնը որոշ դրոշմ է դրել կրոնափոխ համշենահայերի տների վրա, որոնք թեև հիմնականում կառուցվում են հում աղյուսից և սպիտակեցվում, բայց բոլոր օժանդակ շինությունները փայտից են: Այստեղ էլ տները մեկհարկանի են, գոմերից առանձին: Ինչպես Ղազախաստանում, այստեղ էլ եզիպտացորեն չմշակելու հետևանքով անհետացել է համշենցիների ավանդական կորոբը³: Քանի որ նրանք այլևս ծխախոտագործությամբ չեն զբաղվում, ուստի վերացել են ծխախոտի մաշինան (չորանոցը) ու մաղազան (պահեստը): Այստեղ էլ սավքին և փուռը, ինչպես Ղազախաստանում, հար ու նման են տեղացիների պատրաստածին:

Ուզբեկստանի, Ղազախաստանի, Ղրդըզստանի, ՌԴ Կրասնոդարի երկրամասի, Ռոստովի և Վորոնեժի մարզերի կրոնափոխ համշենահայերը բաժանված են մի քանի տասնյակ ազգակցական խմբերի: Ամենամեծը Կարախիբրահիմոլիների (Կարախիբրահիմով) ազգատոհմն է (շուրջ 400-500 հոգի), որի մեծ մասը համախմբվել էր Ղազախաստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինո գյուղում: Ազգատոհմի անվանադիրը Իբրահիմն է: Ըստ 1987թ. իմ կազմած տոհմածառի՝ հետևում էր յոթ սերունդ: Նրանք հիշում են, որ իրենց նախկին ազգանունը ջերմրզցի (այսինքն՝ Ճերմակյան) է եղել: Եթե մյուս ազգատոհմերում գերակշռում են թխահերները, ապա Կարախիբրահիմովները (Կարախիբրահիմոլիները) հիմնականում խարոյաշ են և կապուտաչա, և դրանով էլ բացատրում են իրենց ջերմրզցի կոչվելը: Հետաքրքրական է, որ Տրապիզոնից արևելք, Սև գետի հարևանությամբ, Յոմուրայի վիճակում գտնվող նշանավոր Կալաֆկա գյուղում, ուր Տեր Կարապետի ընտանիքի հետ ապաստանել էին Սև գետի կրոնափոխության արյունոտ սպանդից այլ

¹ Վարդանյան Մ., Համշենահայ փայտաշեն կառույցը (Հայկական ժողովրդական ճարտարապետության ևս մեկ տարբերակ), «Գուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1985, N3, էջ 6-11: Նույնի, Համշենահայերի բնակարանային համալիրը և կրած փոփոխությունները, տե՛ս Հանրապետական գիտական նստաշրջան 1986-1988թթ. ազգաբնակչության և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Երևան, 1990, էջ 64-67:

² Սավքին 4-5 քմ, ուղղանկյուն կամ քառանկյուն, ճաղաշար եզրերով փայտե կամ երկաթե բարձր թախտ է:

³ Կորոբը համշենահայերի ավանդական մթերանոցն է, որը կառուցվում է բակում, պուրների կամ ցցերի վրա, որպեսզի կենդանիներին հասու չլինի: Պատերը հյուսվում են ճյուղերից կամ բարակ ծառաբներից, երբեմն էլ լինում են տախտակածածկ, այնպես որ օդ խաղա և կորոբում պահվող եզիպտացորենը չփչանա: Ելումուտի համար օգտագործում են շարժական սանդուղք:

փրկվածներ ևս, 20-րդ դարասկզբին 11 տուն ճերմակցի (Ճերմակյան) կար¹: Հավանաբար, նրանք և Կարաիբրահիմովները (Կարաիբրահիմօղլիները) նույն ազգատոհմի քրիստոնյա և մահմեդական ճյուղերն են:

Կրոնափոխ համշենցիները սովորաբար խուսափում են խառնամուսնություններից, բայց վերջին տասնամյակներում այլազգիների հետ ամուսնությունների զգալի աճ է նկատվում: Ընտանիքները բազմանդամ են, հաճախ ունենում են 5-7, երբեմն՝ 10 երեխա: Դրողը գտնվում նրանք հաճախում են դրողը գական, իսկ Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասում, Ռոստովի ու Վորոնեժի մարզերում՝ ռուսական դպրոցներ: Չնայած ուսումնաստենչությանն ու արտակարգ ընդունակություններին, ծնողները զգուշանում են զավակներին օտար վայրեր ուղարկել՝ բարձրագույն կրթության: Սակայն 1970-80-ական թվականներից սկսած՝ այդ արգելքը հաղթահարելով, բարձրագույն կրթություն են ստացել բազմաթիվ երիտասարդներ:

Կրոնափոխ համշենահայերը շատ մեծ նշանակություն են տալիս ավագության կարգին՝ բոլոր հարցերը լուծում են ընտանիքների գլխավորները կամ ավագները: Նույնիսկ սովորական խոսքուզրույցի ժամանակ ավագների ներկայությամբ հաճախ կրտսերները չեն խոսում:

Թեև օտարներից խուսափում են, բայց հյուրասեր են, օգտագործում են ավանդական ճաշատեսակներ: Արդուզարդով ձգտում են չտարբերվել հարևան ժողովուրդներից, բայց դրա հետ մեկտեղ որոշ չափով պահպանել են իրենց տարազի տարրերը: Ուրախությամբ պետք է նշել, որ 1995թ. Մոսկվայում լույս տեսավ Իգոր Կուզնեցովի՝ Պոնտոսի հայերի հագուստին նվիրված արժեքավոր աշխատությունը, որում նա քանիցս անդրադառնում է նաև կրոնափոխ համշենցիների հագուկապին²:

Կրոնափոխ համշենահայերը բնութագրվում են իբրև քաջ, աշխատասեր, սակավապետ, լրջախոհ, զգուշավոր, ինքնամփոփ և բարոյական խիստ չափանիշներով առաջնորդվող: Ընդհանուր առմամբ կրոնամոլ չեն, եթե նույնիսկ մզկիթ կա, ապա այցելում են բացառապես 50-60-ից բարձր տարիքի տղամարդիկ: Նրանք գիտեն, որ իրենց նախնիները մահմեդականություն են ընդունել արյունոտ սպանդի հետևանքով: 1987թ. Դրողը գտնվում մոլլա Հեմդի Ակբույուկօղլին³ (ծնվ.՝ 1904թ. Գոնիոյում), այդ հաստատելով, բերեց մի արաբատառ ձեռագիր մատյան: Նրա ասելով՝ գրքում կրոնական նյութերի, զանազան բուժամիջոցների և այլնի հետ հիշատակումներ կային նաև համշենահայերի բռնի կրոնափոխության մասին: Գրառումը կատարվել էր հնում՝ հեղի-

¹ Թորլաքյան Բ., Համշենահայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 13, Երևան, 1981, էջ 41: Տե՛ս նաև Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, պատմագրեց Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), Պէյրուք, 1967, էջ 390:

² Кузнецов И.В., Одежда армян Понта. Семиотика материальной культуры, М., 1995.

³ Գրառումը կատարել են 1987թ. Դրողը գտնվում Օշի մարզի Սուզակի շրջանի Պեկաբաղ (Աթաբեկով) գյուղում:

նակը խոջա Ակբույուկօղլի Ալի էֆենդին էր: Ըստ այդմ, կրոնափոխությունը տեղի է ունեցել 1780-ական թվականներին: Ձեռագրի այդ հատվածն, իրենց վկայությամբ, մի քանի տարի առաջ կարդացել են նաև մոլլա Հեմդիի ազգականներից ոմանք, բայց ինչպես նա էր հավաստիացնում, այնուհետև, թրջվելու հետևանքով այն ջնջվել է:

Ամենամեծ տոհմի՝ Կարաիբրահիմօղլիների ավագը՝ Իսխակ Կարաիբրահիմովը¹ (ծնվ.՝ 1888թ. Գոնիոյում), 1984թ. վկայեց, որ իր մեծերից լսել է, թե իրենք կրոնափոխվել են ջարդի հետևանքով և որ իրենց նախնիները Համշեն են գաղթել Վանից: Ինքը՝ Իսխակը, որը մեծահարուստ ու ճանաչված ընտանիքի գավակ է եղել, Մեծ եղեռնի տարիներին իրենց գյուղում թաքցրել է Արդվինի և այլ վայրերի 18 հայերի, որոնց այնուհետև անտառներով անցկացրել է ապահով վայրեր: Նման ձեռնարկումները կարող էին ծանր հետևանք ունենալ, որովհետև թուրքերը սպառնում էին, թե քրիստոնյա հայերին կոտորելուց հետո կրոնափոխների հերթն է գալու, որովհետև նրանք, միևնույն է, հայ են: Այդ է հաստատում նաև Դուրսուն Կարաբաջակօղլին (ծնվ. 1905թ. Գոնիոյում): (Նա 1968թ., որպես Միջին Ասիայի համշենցիների պատվիրակության անդամ, այցելել է Հայաստան, փորձել պետական ատյաններում լուծել իր հայրենակիցներին Հայաստանում վերաբնակեցնելու հարցը, բայց այլևայլ պատճառներով ծրագիրը չի իրագործվել): 1984թ. Կզըլ-Կիյա քաղաքում նա ինձ պատմեց, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրենց ընտանիքը տեղափոխվել է Խոփայի մոտակա Չանչախանա (այժմ՝ Չամուղլու) գյուղ՝ քեռիների մոտ: 1915թ. իրենց ազգականներից Օսման Մուսլօղլին, ցանկանալով հեռու մնալ պատերազմի թատերաբեմից, որոշում է ընտանիքով Չանչախանայից մեկնել Կոստանդնուպոլիս, բայց նավի վրա հայերեն խոսելու պատճառով թուրքերը նրա ողջ ընտանիքը մորթում են և նետում ծովը: Դուրսուն Կարաբաջակօղլին ասաց, որ թեև այն ժամանակ փոքր է եղել, բայց ինքն ու գյուղի բոլոր երեխաները գիտեին, որ հայերեն խոսելը մահացու վտանգ է, բայց հայերենից բացի այլ լեզու չգիտեին:

Այնուհետև Կարաբաջակօղլիների ընտանիքը տեղափոխվում է Զալոնա (Զալոնա, այժմ՝ Խոփայի գավառի Կոյունջուլար գյուղը), իսկ հետո հասնում Թերմեի Կոճամանբաշի հայկական գյուղ, որի բնակիչներին աքսորել էին և կոտորել: Մի գիշեր նրանց տուն են գալիս չորս հայեր և ասում, որ լեռներում կան փրկված հայեր և գյուղ են իջել նրանց համար ուտելիք տանելու: Հայրը՝ Աբդուլան, նրանց պատմությունները լսելով՝ արտասվում է և նրանց է տալիս մի կով, առատ ուտելիք, անհրաժեշտ այլ պարագաներ: Հաջորդ օրն այդ մարդիկ վերադառնում են, բերում կովի կաշին, նաև իրենց հետ՝ երկու երեխանե-

¹ Գրառումը կատարել են 1984թ. Ղազախստանի Չիմքենդի մարզի Սայրամի շրջանի Չիրկինտ գյուղում, ուր, իմ հաշվարկով, այդ թվականին բնակվում էին նաև 48 տուն 286 կրոնափոխ համշենահայեր:

րով մի կին, խնդրում, որ մնան այդ տանը, իսկ իրենք կրկին բարձրանում են լեռները: Որոշ ժամանակ միասին ապրելուց հետո Կարաբաղալուծիները վերադառնում են Գոնիո, իսկ հետագայում իմանում, որ գյուղում մնացած այդ կնոջն ու երեխաներին թուրքերը մորթել են:

Ի դեպ, Դուրսուն Կարաբաղալուծին ասաց, որ ինքը լավ է հիշում, որ մինչև Միջին Ասիա աքսորվելն իրենք հաց թխելիս խմորի գնդերի վրա օդում խաչ էին անում, միայն մեկի վրա խաչ չէին անում, որովհետև դա կենդանիների բաժինն էր: Իսկ Չիրկինոյի (Ղազախստան) ռուսական դպրոցի տնօրեն Ջելալ Կարաիբրահիմովը (ծնվ. 1955թ.) 1984թ. վկայեց, որ իր մանկության տարիներին ոչ միայն խմորի գնդերի վրա էին օդում խաչ անում, այլև գնդերը բացելուց (գրտնակելուց) հետո ավեզրով խաչ էին դաջում:

Մեկ ուրիշը՝ մոլլա Հաքի Քոշանիձեն¹ (ծնվ. 1900թ.), որին խոստացել էին իր Քոշամեդոլի ազգանունը վրացականացնելու դեպքում չաքսորել, բայց դրժել էին խոստումը, պատմում էր, որ մեծերից լսել է, թե իրենք անեցիներ են, որ 680 տարի առաջ Անի քաղաքում, ուր 8 հազար ընտանիք էր ապրում, երկրաշարժ է եղել, և շատերն են զոհվել, իսկ որբերը սփռվել են տարբեր վայրերում: Նրանք, ովքեր ընկել են թուրքերի ձեռքը, կրոնափոխվել են և լեզուն մոռացել, իսկ իրենց նախնիները, քանի որ խմբով են եղել, թեև կրոնափոխվել են, բայց լեզուն չեն մոռացել: Ըստ նրա, համշենցիներն այս անեցիների հետնորդներն են:

Այս պատմությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է, թե որքան ուժեղ է նշանավոր Անի քաղաքի մասին ժողովրդի հիշողությունը, որ այսքան դարեր անց, նույնիսկ օտար հավատով, արաբերեն գրել-կարդալ իմանալու շնորհիվ շրջակա դղրդակա գյուղերում ու մոտակա Կզըլ-Կիյա քաղաքում մեծագույն հարգանք վայելող և մոլլա Հաքի անվանվող այս մարդը Պամիրի ստորոտում, Դղըզստանի հեռավոր գյուղերից մեկում նստած հպարտանում է իր անեցի ծագմամբ: Հետաքրքրական է, որ 1893-ին Նովոչերկասկում, «Նոր-դար» թերթի թղթակցին ևս կրոնափոխ համշենցիները պատմել են իրենց անիական ծագման վարկածը, ըստ որի՝ «Հեմշինի նախկին հայերը (այժմեան տաճիկներ) Անի քաղաքի գաղթականներից են: Դրանք ի սկզբանե 7 տուն գաղթել են Անիից, ապա երկար տարիների ընթացքում բազմանալով կազմել են 54 գիւղ, իւրաքանչիւր գիւղը 200, 100, 60, վերջապէս, աւել կամ պակաս տուն բնակիչներով»²:

Մեր զրույցի ընթացքում Հաքի Քոշանիձեի թոռը՝ Հաքիբ Քոշանիձեն (ծնվ. 1953թ.), որը ևս հպարտանում էր իրենց անեցի ծագմամբ, հուզմունքով ասաց. «Ազգությամբ ու արյունով հայ եմ, բայց մահմեդական, թեև դպրոցում

¹ Գրառումը կատարել եմ 1984թ. Դղըզստանի Օշի մարզի Ֆրունզեի շրջանի Ուչ-Կորգան գյուղում, ուր, իմ հաշվարկով, այդ թվականին բնակվում էին նաև 29 տուն 226 կրոնափոխ համշենահայեր:

² Պիրո, Տաճկացած հայեր, «Նոր-դար» թերթ, Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21 (N227):

իմ պահանջով մատյանում ազգությունս նշում էին հայ, բայց անձնագրում գրվեց խեմշիլ, անունս արաբական է, ազգանունս՝ վրացական, ծնվել եմ Կիր-գիզիայում, սովորել ռուսական դպրոցում, ազատ խոսում եմ ռուսերեն, դազա-խերեն, ուզբեկերեն և կիրգիզերեն, բայց իմ խոսած հայերենը հայերը չեն հաս-կանում: Այս ի՞նչ աշխարհ է, ի՞նչ ազգ ենք, ի՞նչ ճակատագիր է»:

Հաբիբ Քոչանիձեի տիկինը՝ Կզըլ-Կիյայի ռուսական դպրոցի ուսուցչու-հի Թամարա Քոչանիձեն (օրիորդական ազգանունը՝ Փոցքորոլի, Փոցքարո-վա, ծնվ. 1956թ.) պատմեց, որ 1973թ. Ֆրունզեի (Բիշքեկ) տարբեր բուհերում սովորող 18 համշենցի ուսանողներով հավաքվել են և քննարկել, թե ինչ անեն, որ պահպանեն իրենց ժողովրդական երգերը, պարերը, երաժշտությունն ու բանահյուսությունը, և Ֆրունզեում սովորող տարբեր ազգերի ուսանողների նման իրենք էլ ստեղծեն իրենց երգի-պարի համույթը: Որոշում են, որ յուրա-քանչյուրը գրի առնի իր լսած ժողովրդական երգերը, բայց հայկական տառերը չգիտեին, իսկ ռուսականները չէին բավականացնում: Փորձում են նոր այբու-բեն հորինել, բայց անհաջողության են մատնվում: Նրանք որտեղի՞ց իմա-նային, որ կրոնափոխ համշենցիների բանահյուսության նմուշներ են գրառվել իրենցից դեռևս 100 տարի առաջ: Համշենցի նշանավոր ազգագրագետ Սարգիս Հայկունին 1895-ին «Արարատ» ամսագրում հրատարակել է 1870-ական թվա-կաններին Սև գետում իր լսած պարերգերը (58 տող)¹: Ի դեպ, Հայկունու հրա-տարակած երգերից մեկի տարբերակը, քրիստոնյա բաշ-համշենցիներից Հա-կոբ Մեղավորյանի գրառմամբ տպագրել է Է.Լիոզենը²: Ս. Հայկունու աշա-կերտներից Վահան Խոյյանը (հետագայում՝ քահանա), հինգ տարի ուսուցիչ է եղել Սյուրմենեում (գ. Փերվանե) և այդ ընթացքում գրառել ոչ միայն հայոց կրոնափոխության բավական մանրամասն պատմությունը, այլև նրանց բա-նահյուսության հարուստ հավաքածու է կազմել: Շուրջ 350 մեծադիր էջից բաղկացած այդ ժողովածուն նա տպագրության նպատակով 1883թ. ուղարկել է Թիֆլիս և հետքերը կորցրել: Տասնամյակներ անց փորձել է համշենահայերի կրոնափոխության պատմության որոշ դրվագներ վերականգնել իր հուշա-գրությունում, բայց շատ բան անդառնալի մոռացված էր³: Ցավոք, Թիֆլիսում կորել են նաև արևելահայ նշանավոր երգահան և խմբավար Գրիգոր Սյունու՝ համշենահայերից գրառած երգերի տետրերը: Երրորդ դեմքով գրված նրա ինքնակենսագրականից տեղեկանում ենք, որ 1908թ. Բաթումից անցնելով թուրքական ափ, ոչ միայն Տրապիզոնում, Մամսոնում և Կիրասոնում կազմա-կերպում է նվագախմբեր ու երգչախմբեր, այլև «Տրապիզոնը կենտրոնավայր ընդունելով՝ նա հնարաւորութիւն է ունենում ուսումնասիրել Սիւրմենէի, Կա-

¹ Հայկունի Ս., նշվ. հոդվածը, էջ 293-294: Տե՛ս նաև «Ձայն համշենական», 2008, N1-3:

² Лioзeнb Э., նշվ. աշխ., էջ 170-171:

³ Տե՛ս Խոյյանի հուշագրությունը, էջ 18:

րատերէ և Եամբոլի գետերու հովիտների Հայնակների (հայ մահմեդականներ) կեանքն ու կենդանի մնացած կէս հայկական, կէս թրքական խօսքերով ժողովրդական երգերի բեկորները: 1910-ին անցնելով Էրզրում, նա այնտեղից շարունակում է այդ գործը աւելի լայն մասշտաբով, տարածելով իւր գործունեութիւնը ամբողջ Համշէնի, Ճերմէլի տէրէսիի, Թորթոմի և շրջակայքի մէջ: Այդ ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները 2 մեծ տետրակների մէջ պարփակւած նա ներկայացրել էր Թիֆլիզում Մայիլեան էքսպէդիցիայի (բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանին). չհասկացեց, թէ ինչ բախտի արժանացաւ»¹: 1918-ին կրոնափոխ համշէնահայերից 115 բառ է վրացատառ գրառել Ի.Կիպչիձէն, ինչի հիման վրա Ն.Մատթ 1925-ին տպագրել է «Նյութեր Համշէնի բարբառի մասին» հոդվածը²: Շուրջ չորս տասնամյակ լռությունից հետո նշանավոր արեւելագետ Ժորժ Դյումէզիլը 1962թ. Ստամբուլում մի մահմեդական համշէնահայ ուսանողից լատինական տառադարձությամբ գրառել է որոշ բանահյուսական նյութեր³, այնուհետև մի քանի տարի ամռանը հանդիպելով նրան՝ նոր նմուշներ է գրառել և ֆրանսերեն թարգմանությանը զուգահեռ երեք զրույց հրատարակել⁴: Ստամբուլում նա նյութեր է ժողովել նաև մի տասնութամյա մահմեդական համշէնահայից, որոնք (երեք զրույց և ինը խաղիկ) հրատարակել է համապատասխան գիտական մեկնաբանություններով և զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁵: Իսկ 1967թ. Բաթումում մահմեդական համշէնահայերի հանդիպելով՝ տասնմեկ խաղիկ (մանի) է գրառել Բարունակ Թողլաքյանը⁶: Իմ գրառած նյութերի մի մասը (ինը հեքիաթ և իրենց նոտագրությամբ մեկ երգ ու քսանութ խաղիկ՝ կից բառարանով) 1989թ. հրատարակվել է «Ձայն համշէնական» ժողովածուի 3-րդ հատորում, ինչպէս նաև թերթերում և ամսագրերում⁷: Կրոնափոխ համշէնահայերի բարբառին նվիրված իրենց լեզվաբանական ուսումնասիրությունը և Խոփայի շրջանից սերված

¹ Միւնի Գրիգոր, Հայ երաժշտութիւն, Երևան, 2005, էջ 115-116:

² Mapp H., Материалы по хемшинскому наречию армянского языка (по записи И.А. Кипшидзе), Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук, т. 1, Ленинград, 1925, с.75-80.

³ Dumézil Georges, Notes sur le parler d'un Arménien musulman de Hemşin, Mémoires de L' Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, coll. in 8°, tome LVII, fase. 4, 1964.

⁴ Dumézil Georges, Trois recites dans le parler des Arméniens musulmans de Hemşin, Revue des études Arméniennes, tome 4, Paris, 1967, p. 19-35.

⁵ Dumézil Georges, Notes sur le parler d'un Arménien musulman d'Ardala (Vilâyet de Rize), Revue des études Arméniennes, tome 2, Paris, 1965, p. 136-142: Dumézil Georges, Un Roman Policier en Arménien d' Ardala, Revue des études Arméniennes, tome XX, Paris, 1986-1987, p. 7-27:

⁶ Թողլաքյան Բ., Խոփացի համշէնահայերը, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 8, էջ 28-29: Նշխարներ Համշէնի և Տրապիզոնի բանահյուսության, ժողովեց, կազմեց և ծանոթագրեց Բ.Թողլաքյանը, Երևան, 1986, էջ 90-92:

⁷ «Ձայն համշէնական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մ.Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 208-246: Վարդանյան Մ., Համշէնի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4: Նույնի, Համշէնի մուսուլման հայերը, «Իրան-Նամէ», 1993, N4, էջ 13: «Ժամանակ» թերթ, Երևան, 1999, (16 ապրիլի), N 45, «Ձայն համշէնական» ամսաթերթ, 2006, N1-2:

մի 25-ամյա համշենցուց գրառված 4 գրույցը, մի քանի հանելուկները, ասացվածքները և երգերը 1996-ին հրապարակեցին Հարվարդի համալսարանի գիտնականներ Բ.Վոքսը, Ս. Լա Փորտան և Է.Թաքերը¹:

Այս բանահյուսական նմուշներն իրենց զուգահեռներն ունեն թե՛ քրիստոնյա համշենահայերի, թե՛ առհասարակ Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածներում գրառված բանարվեստի ստեղծագործությունների հետ և առավել կամ նվազ ամբողջական տարբերակներ են: Հատկանշական է, որ մեր օրերում ևս կրոնափոխ համշենցիներն այլևայլ առիթներով խաղիկներ են հորինում: Նրանք հիանալի գիտեն նաև նախնյաց պարերը, իսկ ավանդական նվագարաններից նախընտրում են քեմէչէն (քեմենչե)², գավալը (սրինգ), դիզը (տիկ, պարկապզուկ, թուլում) և ձիբուն (փոքր գուռնա):

Քրիստոնյա համշենցիների բարբառի ուսումնասիրությունը սկսվել է դեռևս 19-րդ դարի վերջին. առաջին համակողմանի քննությունը կատարել է Բ. վրդ. Կյուլեսերյանը 1899թ.³, այնուհետև Հ.Աճառյանն է 1911-ին անդրադարձել Համշենի բարբառին⁴, իսկ 1947-ին հրատարակել է «Քննություն Համշենի բարբառի»⁵ ուսումնասիրությունը, ըստ որի՝ այն պատկանում է «կը» ճյուղին:

Ըստ իս, կրոնափոխ համշենահայերը խոսում են Համշենի բարբառի առանձին խոսվածքով, որը կարելի է կոչել Խոփայի խոսվածք, կամ ինչպես իրենք են իրենց լեզուն անվանում՝ համշեցնակ (համշենակ), հոմշեցնակ (հոմշենակ): Պահպանելով հանդերձ գրաբարի բառային և քերականական բազմաթիվ ձևեր՝ Խոփայի խոսվածքը մի շարք դեպքերում կրել է զգալի փոփոխություններ: Այն ունի երկու ճյուղեր (տարբերակներ)՝ արդրլեցիների և թուրցևանցիների⁶: Արդալա գյուղը գտնվում է Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խոփայի գավառում (այժմ՝ Էջմեկայա), իսկ թուրցևանցիներ նշանակում է դրսեցիներ, այսինքն՝ այլ գյուղերի բնակիչներ: Ինչպես Ղազախստանում, Ուզբեկստանում, Ղրղըզստանում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, այնպես էլ Թուրքիայում (Խոփայի գավառում) գրառված բանահյուսությունը⁷, ինչպես

¹ B. Vaux, S. La Porta, E. Tucker, Ethnographic materials from the muslim hemshinli with linguistic notes, "Annual of armenian linguistics", Volume 17, Cleveland State University, 1996, p. 25-45.

² Քեմենչեն (քեմէչեն) համշենահայերի շրջանում տարածված լարային-աղեղնային նվագարան է, որը նվագում են ծնկին հենած: Արտաքնապես շատ նման է քեմոնային (քամանի), բայց ի տարբերություն նրա ունի երեք լար: Վարդանյան Մ., Համշենցի հայերի լարային նվագարանները, Հայ ժողովրդի մշակույթի հետազոտման հարցեր, ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 1988, էջ 86-87:

³ Կիլիկիական Բ., Ճանիկի վիճակին մեջ գտնուող Համշենցիներու զաւարաբարբառը, «Բիւրակն», Կ.Պոլիս, 1899, էջ 508-513, 558-560, 603-605, 654-656, 699-700, 752-754, 779-780, 1900, 14-16, 29-31, 42-43, 59-62, 82-84, 120-121:

⁴ Աճառյան Հ., Հայ բարբառագիտութիւն, Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 184-195:

⁵ Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան, 1947:

⁶ «Չայն համշենական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Մ.Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 207:

⁷ «Չայն համշենական», ժողովածու, գիրք 3-րդ, էջ 219-221, 239: Վարդանյան Մ., Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ» պարբերաթերթ, Երևան, 1991, N1, էջ 3-4: Նույնի, «Իրան-Նամե», Երևան, 1993, թիվ 4, էջ 12-13: Տե՛ս նաև Դուլումճյան Ա., Земля и корни, «Ани», журнал, Минск, 2005, N3, с.5-6. Դուլումճյան Ա., Хопа-хемшилы и баш-хемшилы: материалы экспедиции, «Չայն համշենական» ամսաթերթ, 2006, NN1-2:

նաև մեր ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այդ վայրերում բնակվող կրոնափոխ համշենահայերը խոսում են Խոփայի խոսվածքի այս երկու ճյուղերով (տարբերակներով):

Ըստ 1987 թվականին իմ կատարած հաշվարկների՝ Խորհրդային Միությունում սփռված էին 3 հազարից ավելի կրոնափոխ, բայց հայախոս համշենահայեր¹: 1970-80-ական թվականներից սկսած՝ նրանք Միջին Ասիայից արտագաղթում են Ռուսաստանի Կրասնոդարի երկրամասի Բելորեչենսկի² և Ապշերոնսկի³ շրջաններ, ուր բնակվում են բազմաթիվ քրիստոնյա համշենահայեր: Այս շրջաններն էին տեղափոխվում նաև Աջարիայից 1944-ին Միջին Ասիա և Ղազախստան արքուրված բաշ-համշենցիները և քրդերը:

1989 թվականին Միջին Ասիայում ծայր առած ազգայնական շարժումների և ազգամիջյան բախումների հետևանքով ավելի մեծացավ մահմեդական համշենահայերի արտագաղթը: Նրանք հիմնականում բնակություն հաստատեցին Կրասնոդարի երկրամասի Ապշերոնսկի և Բելորեչենսկի, ինչպես նաև Ռոստովի մարզի Կամենսկի և Վորոնեժի մարզի Գրիբանովսկի շրջաններում⁴: Ըստ գիտնականների ուսումնասիրությունների՝ Կրասնոդարի երկրամասի «խեմշիները» բնակչության ամենաիրավագուրկ խմբերից են⁵:

Վերջին տասնամյակում խիստ մեծացել է հետաքրքրությունը Թուրքիայում բնակվող մահմեդական հայության⁶, հատկապես կրոնափոխ համշե-

¹ Հիմնականում Ղրդզստանի Օշի մարզի Սուզակի, Լենինյան, Նաուկատի ու Ֆրունզեի շրջաններում (վերջին երկուսում բնակվում են նաև բաշ-համշենցիներ), ինչպես նաև մարզի Օշ, Ջալալբադ, Իսկի-Նաուկատ, Կզըլ-Կիյա քաղաքներում, մայրաքաղաք Ֆրունզեում (Բիշքեկ), Ղազախստանի Զիմբենդի մարզի Սայրամի շրջանում, Ուզբեկստանի Սովետաբադ քաղաքում, նաև Լենինգրադում (Ս.Պետերբուրգ), Բաքվում և Բաթումում: Այս թվի մեջ են մտնում նաև Կրասնոդարի երկրամաս տեղափոխվածները:

² Գ. Գ. Իվանովսկայա, Փշեխսկայա և այլն:

³ Գ. Գ. Երիկ, Կուբանսկայա, Կալինին, Կիմ, Վալերյոդ:

⁴ Кузнецов И., Хемшилы Краснодарского края в 1980-1990гг., Старый свет: археология, история, этнография, сборник научных статей Краснодар, 2000, с. 110-139.

⁵ Кузнецов И., О том, как политики вмешиваются в «акт божественного творения»: веселая история – машантакет-пеквот, печальная история-хемшили, «Грани 2002», материалы II научной сессии ФИСМО (24-27 апреля 2001г.), Краснодар, 2002, с.44. Кузнецов И., Северо-Западный Кавказ (Краснодарский край): что происходит с этническими меньшинствами?, «Диаспоры», журнал, Москва, 2004, N4, с.77. Шахназарян Н., Дрейфующая идентичность: случай хемшилов (хемшинов), «Диаспоры», журнал, Москва, 2004, N4, с.96, տե՛ս նույնը՝ «Ձայն համշենական», 2006, NN11-12, 2007, NN1-2: Ալվրցյան Հ., Հեմշիներ. ինքնության որոնում, «Ձայն համշենական», 2004, NN4-5: Նույնի, Ինքնաճանաչման, կազմակերպման եւ ինքնահաստատման փորձեր եւ դրսևորումներ՝ համշենահայրթեան մօտ, Հայ դատն այսօր, յօդուածների ժողովածու, Թեհրան 2007, էջ 64:

⁶ Խանլարի Կ., Հայ բնակչութեան էթնոկրօնական վերակերպումները Թուրքիայի հանրապետութիւնում (1923-2005թթ.), Երևան, 2005: Խանլարեան Կ., Այնտեղ դեռ ապրող հայեր կան..., «Ձայն համշենական» ամսաթերթ, 2007, NN 3-4, 5-6: Նույնի, Թաքուն հայութեան տեսակն ու աշխարհագրական դիրքը, թաքուն հայութեան մշակութային եւ հոգեմտաւոր ներաշխարհն ու քաղաքական հակումները: Հայ դատն այսօր, յօդուածների ժողովածու, Թեհրան 2007, էջ 44-55: Մելքոնյան Ռ., «Արևի աղոթքը» Թուրքիայի մուսուլման համշենահայերի մեջ, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայ ազգաբնության և հնագիտության խնդիրներ, հ.3, Երևան, 2007, էջ 162-167: Նույնի, Թուրք պատմաբանը խալամացված հայերի մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, N 3, էջ 96-105: Նույնի, Իսլամացված հայերի խնդիրը Թուրքիայում, «21-րդ դար», Երևան, 2008, N1, էջ 107-122:

նահայության հանդեպ: 2000թ. Կալիֆորնիայի համալսարանը Լոս Անջելեսում, իսկ 2005թ. Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը Սոչիում¹, կազմակերպեցին Համշենին և համշենահայությանը նվիրված միջազգային գիտաժողովներ: Սոչիի գիտաժողովում կարդացված զեկուցումներն արդեն հայերեն² և թուրքերեն³ տպագրվել են առանձին գրքերով: Վերջերս ԱՄՆ-ում լույս տեսավ «Համշենցիներ. պատմությունը, հասարակությունը և ինքնությունը Թուրքիայի հյուսիսարևելյան լեռնաշխարհում» հոդվածների ժողովածուն, որն անգլերեն լինելու շնորհիվ մեծապես կնպաստի աշխարհում համշենագիտության տարածմանը⁴:

Բնականաբար, թեման այսքանով չի սպառվում և այսօր էլ տարբեր վայրերում սփռված կրոնափոխ համշենահայերը սպասում են իրենց բարբառը, բանահյուսությունը, ազգագրությունը և պատմությունն ուսումնասիրողներին:

¹ Վարդանյան Մ., «Համշենը և համշենահայերը» թեմայով միջազգային գիտաժողով, «Ձայն համշենական», 2005, NN11-12:

² Համշեն եւ համշենահայութիւն (գիտաժողովի նիւթեր), Երեւան – Պէյրոյթ, 2007:

³ Hemşin ve Hemşinli Ermeniler (konferans makaleleri), Yerevan, 2007. Տե՛ս Նշանակալից իրագործում, «Ձայն համշենական», 2007, N4:

⁴ The Hemshin. history, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey, edited by H. Simonian. Տե՛ս Վարդանյան Մ., Հայագիտական նոր հրատարակություն, «Ձայն համշենական», 2007, NN7-8: